

GÖRÖMBEI ANDRÁS

Illyés Gyula emlékezete

1.

Illyés Gyula előtt ifjúkorában ott volt az a lehetőség, hogy a francia avantgárd költészet egyik jellegadó személyiségévé legyen. Ezt az utat többen választották az ő kelet-közép európai kortársai közül. Ő is elkezdett francia verseket írni Párizsban. Magyarra pedig a dadaizmusból a szürrealizmushoz pártoló francia költőket fordította többnyire Kassák lapjai számára. Barta Sándornak, a Bécsben megjelenő *Éke* című lap szerkesztőjének azt ajánlotta, hogy szüntessék meg a magántulajdont a költészetben is, írják név nélkül a verseiket. Ötletekben gazdag kritikát írt a budapesti telefonkönyvről mint verseskötetről. Büszkén vallotta magát internacionalistának és forradalmárnak.

Aztán hirtelen ráébredt arra, hogy neki nem kell Afrikába mennie – mint André Gidenek – ahhoz, hogy a megváltandó emberi nyomorúsággal találkozzon. Elég élményt és elég feladatot ad neki az, ha visszatér Magyarországra és a saját népének életéről ad számot. A *Szomorú béres* című versét még Párizsban megírta – egyes szám első személyű vallomásban. Lélekben már itthon volt. Hazatérése után viszont soha többé nem hagyta el a párizsi szellemi kilátót. Éppen ez az Ozorát és Párizst szembesítő tágasság az egyik olyan illyési jegy, mellyel maradandóan formálta a magyar kultúrát.

A legfelelősebb kérdésnek minősítette azt, hogy politizáljon-e az író. „Áruló lennék, ha csak író akarok lenni” – vallotta. De azt is nyomatékkal mondta ki, hogy íróként politizálni csak remekművekkel lehet. Nem az irodalom autonómiáját sértette tehát, amikor közügyek vizsgálatának terepévé is tette azt, hanem az irodalom autonómiájának szellemi, erkölcsi erejét kívánta hasznosítani egy nemzet öntudatának és önismeretének a tisztításában és erősítésében.

Nagy magyar irodalmi hagyomány folytonosságába kapcsolódott ezáltal. „Nincs minden irodalomnak irodalmon túli feladata. A mienknek van, mindig is volt” – írta. Azt is hozzáfűzte, hogy a világirodalom tanúsága szerint „az irodalmak hálások szoktak lenni, ha koruktól ráadásföladatot kapnak”.¹

A nemzet létügyeivel való szembesülést Illyés Gyula olyan hagyománynak tekintette, amelynek elfogadására „klasszikus irodalmunk teljessége kényszerít. Java költőink, íróink soha nem tértek ki sorskérdéseink vállalása elől.” Esszéiben, tanulmányaiiban sokszor elemzi, idézi Zrínyi, Kölcsey, Berzsenyi, Petőfi, Ady és mások példáját. Sohasem nemzeti elfogultság vezeti, mindig egyetemes emberi felelősségtudat. „Ha a magyarság pártján beszélek, azt szinte kozmopolitizmusból teszem. Akármelyik belső-afrikai néger törzs ügyében is megtenném, ahogy Gide tette.”²

A nemzetet olyan közösségi keretnek tekinti, amelyiknek a minőségét az adott közösségnek javítania az emberiség érdeke miatt is kötelessége. „Emberi föladat, hogy

¹ Illyés Gyula: Első állomás. In: I. Gy.: *Itt élned kell*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1976. II. 178.

² Illyés Gyula: Magyarok. In: I. Gy.: *Itt élned kell*. I. 26.

a magyar nemzet közösségi keretét megújítsuk, korszerűvé tegyük.”³ Meggyőződése szerint a társadalmi szabadságért folyó harc nem ütközhet össze a nemzeti szabadsággal. A nemzet fölemelésén való munkálkodás tehát egyetemes emberi feladat.⁴

Illyés Gyulában mély nemzeti és emberi felelősségérzés élt. Életművének tengelyébe azt a kérdést állította, hogy mit jelent embernek és magyarnak lenni. Ezt a kérdést azért vetette fel minduntalan, hogy a válaszba már belefoglalja azt a cselekvéssort is, amelyikkel a nemzeti léten keresztül javítani lehet az emberi sorsot is.

Igy lett Illyés Gyula az életérdekű cselekvés művésze. Megoldáskereső elszántsággal nézett szembe minden problémával. Sokszor idézzük önjellemzésül írt sorait. „Sajnos, én a gordiuszi csomó megoldóját már diákkoromban nem hősnek tartottam, bármennyit hadonászott is a kardjával – hanem csalónak. A nevezetes csomóval ugyanis a feladat nem a vágás volt, hanem a kibogozás. A kötél ugyan kettéesett, de a kötés rejtélye ma is megoldásra vár.”⁵ Ez a problémamegoldó eltökéltség kapcsolódott össze legendás józanságával, tárgyilagosságával és racionalizmusával.

„Humanizmusának szilárd tartópillére az anyanyelvi és emberi közösséghez tartozás tudata. Szemléletében az »anyanyelvi« és »emberi« nem válik külön, szótárában a két fogalom föltételezi egymást.”⁶ Szemléletének ez az egyensúlytartó összetettsége és mélysége tette őt öntörvényű cselekvő emberré minden időben és minden körülményben.

Minden műfajában klasszikus értékekkel gyarapította irodalmunkat. Ezek az értékek beleépültek nemzeti kultúránkba. Rangot, méltóságot adtak annak. A magyar nemzeti önismeret és öntudat alakításának is alapművei. Illyés Gyula a XX. század körülményei között is képes volt érvényt adni annak a közösségért cselekvő költői magatartásnak, melynek nagy példái a klasszikus magyar költészet olyan alakjaiban látta, mint Zrínyi és Petőfi. Emellett ugyancsak benne élt a magyar történelem nagy közművelődési alakjainak szenvedélye és lobogása „a közért való gyakorlati cselekvés szenvedélye.”⁷

Költészete a tárgyias realizmus leggazdagabb fejezete a magyar irodalomban. „A legteljesebb szintézis a magyar költészet hagyományai és a világlíra új vívmányai közt Illyés Gyula költészetében valósult meg.”⁸

Németh László már 1929-ben írt tanulmányában észrevette, hogy Illyés „több ösztönű” költő, verseiben „távoleső versösztönök spontán összehangoltsága” ragad meg. Azt is ő figyelte meg, hogy Illyés „legkonkrétabb képeinek is van némi metafizikai nyílallása”, filozofáló versei sem elvontak, hanem tárgyias realizmusukkal ragadnak meg.⁹ Az Illyés-versek közvetlensége mögött Szabó Lőrinc merész képzetkapcsolásokra, zsúfolt és bonyolult látomásra hívta fel a figyelmet: „valami speciális magasfeszültség”-gel telíti a legegyszerűbb verseket is.¹⁰ Az Illyés-versben az „egynemű eszté-

³ Illyés Gyula: Forradalmi magyarság. In: I. Gy.: *Itt élned kell.* II. 312.

⁴ Vö.: uo. 310–311.

⁵ Idézi Csoóri Sándor: Illyés Gyula. In: Cs. S.: *Tenger és diólevél.* Püski Kiadó, Budapest, 1994. I. 393.

⁶ Béládi Miklós: *Illyés Gyula köszöntése.* Tiszatáj, 1972. 11.

⁷ Váci Mihály: Illyés Gyula – a mozgó világban. In: *Illyés Gyula emlékkönyv.* 267.

⁸ Sőtér István: Búcsú. In: *Illyés Gyula emlékkönyv.* Szerk.: Illyés Gyuláné. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1984. 505.

⁹ Németh László: Illyés Gyula: Nehéz föld. In: N. L.: *Két nemzedék.* Magvető és Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1970. 278.

¹⁰ Szabó Lőrinc: Bevezető Illyés Gyulához. In: *Illyés Gyula emlékkönyv.* 212.

tikai összhatás mindig a szét tartó impulzusok kiegyenlítődésének dinamikájából keletkezik”.¹¹

Együtt akarja látni és értelmezni a lét egymástól különböző minőségű elemeit. A szűkített perspektívát csak pillanatokra alkalmazza, hogy annál nagyobb távlat nyíljon a versben a távoli pólusokkal való szembeállításokkor. A gazdag perspektívájának a megismerés, a létfeltárás hatékony eszköze Illyés költészetében. „Értelme csak a felfedezésnek van. A költő csak ezáltal lehet cselekvő. A költészet ott kezdődik, ahol a költő és a tárgy közt meghitt beszélgetés kezdődik...”¹² – írta *A tárgyiasság lírája* című tanulmányában. Költői szemléletének két fő esztétikai alapelve a tárgyiasság és a gondolatiság.

Tárgyiasság költészetének különlegessége abból származik, hogy rendkívül sok elemről – népköltészeti és avantgárd ösztönzésből, Füst Milánon átszűrt Berzsenyiből és a Petőfitől örökölt plebejus indulatból – ötvözött saját hangon kezd dialógust a tárgyi világgal. Így bontja ki a tárgyakból a „bennük rejtőző költészetet”. Tárgyiasság példázatai a költői reflexió váratlansága és ereje révén életakaratot sugalló ösztönzések, tanítások. „Az ő rendkívüli intelligenciája sose taglózza le az életkedvet, nem áll ki fanyar kritikusként a cselekvő ember elé, inkább mögé áll – sugalmazónak és bujtogatónak. Még a reménytelenséget is körberöpdösteti valamiféle tapasztalatból vagy csontból áradó vigasszal”¹³ – jellemezte Csoóri Sándor.

A cselekvő, rendteremtő életakaratot szolgálja Illyés racionalizmusa is. Viszonya a gondolatokhoz éppolyan természetes, mint a tárgyakhoz. „Csak az lehet hasznos ismeretünk a világról, amely eszünk bírálatait is megállja. Létünkéről nem álmodunk, hanem tényeket.”¹⁴ Ez a tisztázó, elrendező szándék telíti gondolatokkal Illyés költészetét. Nagy gondolati verseiben beavat gondolkodásának folyamatába. Itt van igazán elemében sokszínű kedélye és látószögváltó szemléleti elevensége.

A „magunk vagyunk” tudata intellektuális vonatkozásban is rendkívüli teljesítményekre ösztönözte: műveiben racionálisan is meg akarta érteni a világot és rendet akart teremteni benne. Létünk és történelmünk meghatározó jelenségeivel és eseményeivel intellektuális szinten is szembenézett.

„A gondolati költészet nem új gondolatok közlését jelenti. Erre még a bölcsélet is ritkán képes. A gondolati költészet a költő találkozási pontja a gondolattal, újjal s régivel; s az ebből fakadó – versbe foglalható – élmény, ez a gondolati líra”¹⁵ – vallotta.

Illyés Gyula az általa megélt magyar történelemben „korszakról korszakra megírta mindig a maga és a nemzete katartikus nagy versét”.¹⁶

Már első verses kötetével forradalmi tettet hajtott végre: jogot szerzett a parasztságnak a modern költészetben. Korai költészetében nemcsak szociográfiailag pontos képe az alulso Magyarországnak, hanem a költő küldetésstudatának, felelősségtudatának megvallása is.

Tárgyiasság leírását és személyességet társít verseiben, s egyre erőteljesebben telíti azokat gondolati elemzéssel. Korai költészetének jellegzetes lírai műformái az életkép és az arckép. A *Szomorú béres* című versében tárgyiasság pontos képek mutatják meg

¹¹ Kulcsár Szabó Ernő: *A magyar irodalom története 1945–1991*. 1993. 47.

¹² Illyés Gyula: *A tárgyiasság lírája*. In: I. Gy.: *Iránytűvel*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1975. I. 311.

¹³ Csoóri Sándor: *Kendővel letakart tükrök*. In: Cs. S.: *Tenger és diólevél*. I. 399.

¹⁴ Illyés Gyula *Fekete-fehér* című kötetének fülszövege.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Csoóri Sándor: *Illyés Gyula*. In: Cs. S.: *Tenger és diólevél* I. 395.

a kiszolgáltatottságot az első személyű dikcióban, mely áttűnik a költő vallomásába. *A ház végén ülök* otthoni életkép és költői meditáció, a küldetéses kiszakadás kifejezése.

A *Nem menekülhetsz* a vívódó számvetés verse: a hajókirándulás idilljét széttöri a kazánfűtők nehéz munkájának a látványa, a tárgyias képek lelkiismereti vívódással telnek meg. A költő, aki kiemelkedett a „lent” világából, egyszerre bűnös és vádló, ezt a kettős helyzetét a hűség katarziséval oldja fel, a „lent” képviselőjének a vállalásával. A választás hitelét a személyes kötöttség biztosítja („mintha apám fűtene lent”).

A *Kacsalábonforgó Vár* az ironikus tárgyiaság mintadarabja. Tárgyias rajzot és szarkasztikus víziót kapcsol egybe, a lent és a fent világának ellentétét bemutatva. Bár azt állítja a versben a költő, hogy „nem ítélem, csak nézem a világot”, az úri villanegyed és a pusztai világ állandó szembesítése, a látszólagos nyugalom mögött indulat feszül, a tárgyias hang az ironia révén megsemmisítő ítéletté minősül.

A *Szálló egek alatt* kötetben külön ciklusban jelentek meg Illyés magyarság-versei, melyekben tragikus és kritikus magyarság szemlélet kap hangot az örökös átmenetiség, megoldatlanság érzései miatt. *Magyarok* című versére Fülep Lajos bejelentette igényét „a tulajdon szentségére”, mert „ilyet kevés magyar költő írt még”, beleértve a legnagyobbakat.¹⁷

A *Haza a magasban* (1938) című verse – a szellemi haza értékeinek tudatosítása révén – a nemzeti tudat tisztításának egyik programverse lett a magyar irodalomban.

A *Nem volt elég* a nemzeti önbírálat nagy verse. Bíráló indulat és ragaszkodó szeretet, düh és kiengesztelődés, távolságtartás és azonosulás forr egybe benne. Az egymással feleselő, ellentétes motívumok nemzeti sorsot idéző drámai számvetéssé emelkednek. A vers zárlatában pedig a mély keserűség plebejus indulattal kapcsolódik össze. Eredetileg még kegyetlenebb volt ez a bírálat. Az 1945-ös *Egy év* és az 1947-es *Őszes versek* kötetben volt még egy olyan utolsó strófa, amelyet később Illyés minden kiadásból elhagyott. Az utolsó sor az előbbiben „szóródj világgá, NYOMOREK” volt, a későbbiben „szóródj világgá, SÖPREDEK”.¹⁸ Ezt a mély keserűséget azonban Illyés költészetében mindig ellentétezte a magyarság sorsáért való aggódás. A *Duna fiaihoz* című versében ez a sorsvígázó aggodalom sorolja a történelmi megbékélés érveit, s az a reménykedés is megszólal, hogy „majd talpra áll a magyar”.

Illyés költészetében nincs éles határ 1945-ben, világképe folyamatosan gazdagodik.

Költészete 1945 után előbb a felszabadultság érzésének is hangot adott egyszerű, tárgyias-leíró példázatversekben (*Megy az eke, Cserepező, Egy mellékszoborra, Lapta*), majd egyre inkább aggodalmi szólaltak meg verseiben (*Az építőkhöz*).

A tárgyias példázatverseket közvetlen szemléletesség, epikus karakter, nyugalmas, részletező, jól áttekinthető, a szemlélet mozgásának útját, logikáját követő versív jellemzi. A látványt reflexióval értelmezi, kitágítja, általános érvényű példázattá teszi és történelmileg is konkretizálja.

Későbbi példázat jellegű tárgyias verseiben életbizodalom, a bajokon is túlemelkedni akaró életérdekű hit nyilatkozik meg (*Levél a vízgyűjtőről és a fenyőről, Séta az árnyékommal, Dólt vitorla, Szekszárd felé*). Jellemző, hogy e verstípus egyik kései szép darabja, *A budavári torzókra* még a pusztulásból is az életértéket bontja ki tárgyias elemző érveléssel. Az idő által torzítóvá tett szobrok értékének jelentős része éppen torzó voltuk: „így beszélnek hatalmasan”.

¹⁷ Fülep Lajos levele Illyés Gyulához. In: *Nem menekülhetsz. In memoriam Illyés Gyula*. 70.

¹⁸ Vö.: Béládi Miklós: A költő felel. In: *Illyés Gyula*. Népművelési Propaganda Iroda. Budapest, 1972. 23.

Illyés Gyula nagy gondolati költeményeiben a tárgyi elem gyakran háttérbe szorul, az érvelő, vitázó, magyarázó, ellentéteket szembesítő gondolatiság kap nagyobb szerepet. A logika tiszta rendet követ, fegyelmezi az indulatot, legalábbis annyira, hogy az indulat ne törje át a ráció határát.

A reformáció genfi emlékműve előtt (1946) című verse a második világháború utáni béketárgyalások idején keletkezett. A magyarság akkori kiszolgáltatottsága vetette föl Illyésben a történelmi küzdelmek értelmének vagy értelmetlenségének a kérdését. A reformáció genfi emlékművének tárgyas bemutatásával indul a vers, s történetfilozófiai kérdések taglalásáig jut. Volt-e értelme a történelmi cselekvésnek, ha annyi áldozattal, pusztulással járt? A versben az áldozatok a tagadó választ sugallják, de a költő újrakezdi a vitát, mert az emberiség történelme érvek sorával példázza, hogy a küzdelemnek van értelme, így megy előre a világ. Nem a gondolat új a gondolati versben, hanem a gondolat kiküzdésének a folyamata. *A reformáció genfi emlékműve előtt* az adott történelmi szituáció súlya alatt a történelmi cselekvés értelmének megkérdőjelezésétől – indulatos vita során, érvek és ellenérvek ütköztetésével – vezet el a történelemalkítás igenléséig, de oly módon, hogy „közben a tagadás tényezőit sem számolja föl”.¹⁹ A magyarság második világháború utáni helyzetében a történelmi cselekvést igenlő válasz csak ilyen ellensúllyal lehetett hiteles.

Az *Egy mondat a zsarnokságról* a kiszolgáltatottság monotonitását és a zsarnokság féltelmetes sokféleségét, mindenre kiterjedő totalitását a felsoroló dikció indulata révén mindenféle zsarnokság egyetemes érvényű, megsemmisítő vádiratává emeli. Illyés krónikás éneke ez 1950-ből. A személyi kultusz időszakának hiteles művészi látletele és megítélése. A korszak átfogó és valóságos alapélményét fejezte ki elementáris hatással: „Az újabb magyar líra egyik legnagyobb alkotásában végre az evidencia erejével tör felszínre a tragikus felismerés, hogy e mindent megmérgező korszakban az élet egyetlen szférája sem maradhatott érintetlen a totalitarizmus fekélyétől.”²⁰

Árpád című verse 1953-ban idézi fel a honfoglalás pillanatát, a végveszélybe jutott magyarság Európa-választását. Olyan kilátástalannak látszik Árpád előtt a sok ellenségtől űzött magyarság helyzete, hogy a nemzet fölszámolásának, szétszórásának a gondolata is megfordult az agyában: „Nemzet? Jobb volna tán szétoszlani: / fusson rossz sorsával külön ki-ki.” Számba vesz a vers sok-sok fenyegető veszélyt, reménytelen távlatot, de megtalálta Árpád azt az érzést, amelyik félresöpörte a tétovázást: „Akárhogyan is (...) szabadok leszünk”. Ezért választotta a visszatérés és a szétszóródás helyett Európát. 1953-ban a legnagyobb reménytelenségben, kilátástalanságban is a nemzeti lét bizodalma szólalt meg Illyés versében.

A kötelező optimizmus idején írta *A pesszimista versekről* című esszéjét, melyben határozottan szembeszegült az irodalompolitika optimizmust követelő parancsaival. *Bartók* (1955) című verse művészetfilozófiai és társadalompolitikai állásfoglalás egy-egy szerre. „A bartóki zene példáját, az elviselhetetlenül nyomasztó közállapotok elleni tiltakozást és a művészet föloldó élményét egyszerre, egymásba fonódottan érzékel-teti.”²¹ Élesen vitázó ellenvetéssel indul, kérdőmondatokkal és válasszal, s magas hőfokú érvelés fegyelmezett logikai rendjében fogalmazza meg a „csak növeli, ki elfödi a bajt”

¹⁹ Tamás Attila: *Illyés Gyula*. Akadémiai Kiadó. Bp. 1989. 173.

²⁰ Kulcsár Szabó Ernő i. m. 35.

²¹ Béládi Miklós: A költő felel. In: *Illyés Gyula. Tanulmányok a költőről*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1972. 40.

gondolatát. Ebben a versben Illyés „a lefojtott nemzeti közérzetet” szabadította föl.²² Az „utolsó öt-tíz esztendő minden szorongása, vívódása, kétségbeesése és elszánt reménykedése” megszólalt benne.²³

A közösség kötelékei között a huszadik században Illyés Gyula az anyanyelvet tartotta a legfontosabbnak, legerősebbnek. Nyelvünkéről és nyelvünk ürügyén szóló írásai a nemzeti érzés, a nemzeti összetartozás-tudat védőiratai. *Koszorú* című verse az anyanyelvhez írt, drámává forrósított óda. A közösségi érzésnek, tudatnak megtartó, felnevelő erejéről és múltbeli, jelenkori veszélyeztetettségéről szól. Indulat és pátoz, keserűség és ünneplés, reménytelenség és nagy hit ellentéteiből épül ez az értéktudatosító, az anyanyelvet „fölnevelő édesanyám”-nak minősítő költemény. A „hű európai” költő becsüli meg ebben a versben anyanyelvének „fölnevelő” és megtartó értékeit. Tiltakozás ez a vers ugyanakkor mindazokkal a törekvésekkel szemben, melyek – bárhol a világon – kétségbe vonják az anyanyelvhez való természetes emberi jogot.

Illyés gondolati költészetében jelentős helyet foglalnak el az öregedéssel és a halállal szembenéző létfilozófiai jellegű költemények. A *Menedék*ben összekapcsolódik az öregség, halál és a szerelem motívuma. A költői én méltósággal szeretné elviselni az elkerülhetetlent: „segíts át anya-türelemmel / elpusztulásom szégyenén”. A *Doleo, ergo sum* elemzéssel és humorral próbálja enyhíteni a betegség okozta nyomorúságot. A *Mors bona, nihil aliud* alapgondolata az antik vigasztalás-irodalom erkölcstanához áll közel, értelemmel igyekszik a halál réme fölé emelkedni.

Illyés gondolati költészete valóban az életérdekű cselekvés példája. Az emberlét kötelességévé teszi az ember méltóságát, tartását minden körülmények közepette. *Bernáth Aurél egy képe alá* című versében fogalmazza meg talán legtömörebben ezt az emberi felelősségtudatot:

*Az öngyilkosságot halasszuk ma is el.
Fojtsuk vissza tébolyunk.
Mi akik mindent tudhatunk.
Ajándékozzuk meg magunkat mi magunk
az élet szépségeivel.
Magunk vagyunk.*

Költészete pályája utolsó periódusában sejtelmesebb, líraibb, jelzésszerű, a látomásos líratípushoz közelítő művekkel gazdagodott. Kép és jelentés felismerhető különbségét, ugyanakkor szételemezhetetlen egységét valósítja meg, kifejezésmódja olykor eltávolodik a korábbi szemléletes, élményszerű tárgyiasságtól.

A *fecske és a falevél* közvetlenül az 1968-as párizsi diákmozgalmakhoz kapcsolódik, de sugallataiban az elbukott szabadságmozgalmak tragikuma általános érvénnyel szólal meg. Többszörös idősíkváltásaiban egymásra rétegződnek, egymásba olvadnak az időben-térben távoli, lényegükben, jelentésükben közös események képei, a vers zárlatában a Vörösmarty, Szent János és Ady legkeserűbb sorai montírozódnak egybe a reménytelenség kifejezésére: „Most tél van és csönd és hó és halál”. / Megírom ezt a levelet még / Pathmoszból, testvéreim, mialatt / a ködből még kihallani / „vak ügését el-

²² Csoóri Sándor: Illyés Gyula. In: Cs. S.: *Tenger és diólevél*. I. 390.

²³ Czine Mihály: Kézfogások. In: Cz. M.: *Nép és irodalom*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981. I. 229.

tévedt lovasnak” / s emlékezem, / nyáron fehéren, télen vörösen / világolt az estben a szülői ház ablaka – / Télen volt igazibb, / télen, kezdődő hóviharban.”

De legtöbb sejtelmes, jelzésszerű verse is az életakaratot sugallja, erősíti, példázza. A *Bercsényi juhász-tánc*a virtuóz, játékos ének, erő és fájdalom szólal meg benne. Magáramaradottság és szembeszegülő dac motiválja a dudaszóra járt táncot és az éneket. *Lótt lábú madár* című, Sütő Andrásnak ajánlott versében egyszerre szólal meg a feloldhatatlan bajok súlya alatt darabossá vált beszéd és az ezeken is átütő életakarat, küzdelem-vállalás, melynek most már a gondolati elemzés mellett a jelképek erejét is szolgálatába állítja: „Erre gondolj: A kép / a legcáfolhatatlanabb beszéd.”

Látván költészetének kiegyensúlyozott gazdagságát, Szabó Lőrinc az egyéni és a közösségi ember legszerencsésebben megoldott képletének nevezte Illyés Gyulát.²⁴

Prózaírói munkásságának kiemelkedő darabja *Puszták népe* (1936) című szociográfiai regénye, a népi írói szociográfia szépirodalomba emelkedő csúcsteljesítménye. Gyermekkori környezetéről, a dunántúli pusztai cselédség világáról fest benne tárgyilagos, de önéletrajzi lírával átszőtt képet. Rendezőelve a vallomás és a távolságtartás egysége. „Egy népréteg lelkiületét szeretném ábrázolni, ez minden törekvésem. Ha itt ott mégis saját élményeimmel hozakodom elő, ezek az élmények csak magyarázó ábrák.” Megdöbbentő lelki, anyagi, társadalmi és nemzeti nyomorról tudósít a *Puszták népe*. Szociográfiai érvényű leírás, történelmi elemzés és önéletrajz, tájleírás és novella-szerű epizódok szerveződnek benne magasabb egységbe. E népréteg kilátástalan életének, sorsának érzékletes, tárgyszerű bemutatása és európai horizontú megítélése önmagában is megkérdőjelezése volt annak a nemzettudatnak, amelyik nem vett tudomást erről a világról. Illyés könyve azt sugallja, hogy ennek a nemzettudatnak a megváltoztatása, átértékelése a magyarság nemzeti létfeltétele.²⁵

További prózaírói művei is jórészt önéletrajza vonalán haladva rajzolnak átfogó képet a huszadik századi magyar történelemről, külön jelentőségüket a magyarság sorskérdéseinek tárgyilagos, következetes elemzése adja. A művek centrumában álló egyéniség a magyar kultúrában a legnagyobb utat tette meg, a pusztai cselédek világából elindulva jutott nemzetközi otthonossáig. A cselédek, parasztok életét az európai kultúra és műveltség csúcsairól is szemlélte, a művészet és esztétika világát pedig az elemi létgondokkal küzdő szegények tanítványaként az egyszerű emberek valóságérzékelével szembesítette (*Kora tavasz*, 1941; *Hunok Párizsban*, 1946; *Ebéd a kastélyban*, 1962; *Beatrice apródjai*, 1979).

Illyés Gyula negyven éves kora után írta első drámáját, életének második felében azonban egész *drámaírói* életművet hozott létre. A színpadot a nemzeti önismeret leginkább hatékony nyilvános fórumának tekintette. Drámáit tematikailag a nemzetének sorsáért felelősséget érző, azzal közösséget vállaló írónak az értelmes cselekvés módzatait kutató szenvedélye fogja egységbe. Sorra veszi a magyar történelem sorsdöntő helyzeteit, hogy az elmulasztott lehetőségek elemzésével új értelmű hazafiságot teremtsen. Történelmet is tudatosít, de történelmi tárgyú drámái általános érvényű magatartásmódok elemzései. Egyetemes témái viszont problematikájukkal mindig a magyar kérdésekhez is kapcsolódnak.

²⁴ Szabó Lőrinc: Bevezető Illyés Gyulához. In: *Illyés Gyula emlékkönyv*. 273.

²⁵ Vö.: Kulcsár Szabó Ernő: Az epikai tárgyiasság új alakzata. Illyés Gyula: *Puszták népe*. In: „Bátrabb igazságokért!” Szerk. Fráter Zoltán. Bp. 1982. 251.

A történelem drámái helyett egyre inkább a lélek, a személyiség történelmi csapdái foglalkoztatták: a képtelen helyzetekben kényszerű választás elé állított személyiség drámái. Szemlélete, módszere a hagyományos realista drámától a realista látszatú, de erősen példázatértényű művek felé haladt.

Kevésbé erőteljes drámáinak szerkezete. Ritkán sikerül egyenes ívű, a motívumokat funkcionális egyensúlyban tartó drámai struktúrát teremtenie. Előbb életképjellegű kitérők, a történelmi igazolást bizonyító utójáték, később több ízben a drámai cselekményhez csak részben kapcsolódó, az intellektuális küzdelmet érzelmileg befolyásoló epizód szereplők zavarják a dramaturgiát. Ezek motiváló jellege mindig világos, de nem szükségszerűen fejlenek az adott anyagból.

Drámái tartalmilag igen széles skálán mozognak: a fajából kinőtt magyar drámája, az áltudományosság, a történelmi választak, a hatalom és erkölcs, a cselekvés buktatói, a nemzethalál, a kiszolgáltatottság, a szexuális paradoxon, a fajiság, a gyávaság, megalkuvás, a művészsors, a testvéri kapcsolat drámáit szólaltatja meg az értelmes emberlét és közösségi boldogulás igényének aspektusából. Szinte kutatja a megoldhatatlannak tetsző feladatokat. De önmagával versenyez műfajteremtő szándékában is: szimulacriumi történelmi dráma, vitadráma, kópéjáték, vásári komédia, tragédia változatai születnek műhelyében.

Az ötvenes évek elején Illyés azt a feladatot tűzte maga elé, hogy drámasorozatban ábrázolja „az új fogalmú hazafiság magyar példáit”. Történelmünk sorsfordító pillanatait kutatta át érvényesíthető tanulságokért: 1848–49, 1514, 1944, 1861 magyar történelmi drámáit írta meg a múltat tisztázó és teremtő szándékkal (*Ozorai példa*, 1952; *Fáklyaláng*, 1953; *Dózsa György*, 1956; *Malom a sáden*, 1960; *Különc*, 1963).

Az ötvenes évek élményeinek hatása az Illyés életművében, hogy a történelmet megjelenítő drámák helyét a lélek drámái foglalják el. Ez a változás a művek karakterének átalakulásán is meglátszik. Eltűnnek a laza epizódok, zsánerszerű elemek, fesszebb, célratörőbb és filozofikusabb lesz a kompozíció. Bár a művek anyagában továbbra is megjelenik egy-egy történelmi kor, az ábrázolás példázatértékű sűrítettségéből is nyilvánvaló, hogy Illyést ezekben a művekben közvetlenül azok a kérdések izgatják, amelyeket a második világháború utáni magyar történelem vetett fel számára, s amelyeknek egyetemes vonatkozásrendszerük is erős.

A zsarnokság és a személyiség viszonya mélyen foglalkoztatta. Versekben és esszéikben is vizsgálta ezt. Legjobb drámái is szorosan kapcsolódnak ehhez a motívumhoz.

A *Kegyenc* (1960) az V. századi Rómában játszódik, de problematikáját az ötvenes évek magyar történelme motiválta. Azt vizsgálja, hogy mi teszi lehetővé a zsarnokságot, hogyan szolgálhatják a zsarnokot még értékes emberek is, másfelől pedig azt kutatja, hogy hol van a határa a zsarnokságnak, s hol a zsarnokság szolgálatának. Maximus mindenáron szolgálni akarja a császárt, Valentinianust, mert úgy véli, Róma jövője és léte van a császár személyéhez kötve. Róma veszélyben van, s Rómáért Maximus „a pokollal is szövetkeznék”. A császár azonban nem ismer határt: azt parancsolja Maximusnak, hogy önként adja át neki felségét, utána pedig a császárnőt vegye feleségül, majd fogassa el legjobb barátját. Maximus mértéktelen alázata fokozatosan lázadásba fordul át, de már csak akkor, amikor emberileg már megsemmisült a zsarnokság szolgálatában. A legtöbb, amit tehet az, hogy utolsó szavával a lázadókat igazolja. Rosszul jó ügyet sem lehet szolgálni, ez Illyés szigorúan zárt struktúrájú, személyes indulat hevéből izzó drámájának általánosítható tanulsága.

A *Tiszták* (1969) alapgondolata még a második világháborút lezáró békeszerződések idején megszületett Illyésben, amikor látta a magyarság teljes kiszolgáltatottságát, véd-

telenségét. A darab az ellen az illuzórikus vigasz ellen szól, mely szerint a történelemben a jó ügy, az igaz eszme győz, csupán az egyes ember bukik el. A XIII. században kipusztították a katarokat, az akkori világ egyik leggazdagabb szellemű népét. Illyés drámája a jogfosztott közösségek nézőpontjából vizsgálja a katarok végső küzdelmét. Főhőst a katarok kipusztítására törő barbárság indítja arra, hogy melléjük álljon, védelmezőjük próbáljon lenni. A veszély nagysága döbbenti rá kötelességére. A *Tiszták* az emberiség lelkiismeretéhez fellebbez a kiszolgáltatott kis közösségek védelmében, miközben az okos önvédelem parancsát vallja, az önfeladás tragikus értelmetlenségét hangsúlyozza.

Illyés közösségi elkötelezettségével szoros kapcsolatban van az a törekvése, hogy a társadalom boldogulását, egészséges előrehaladását, igazságos rendjét veszélyeztető kóros és képtelen jelenségeket a komikum eszközeivel is mérlegre tegye, s az elutasítás fölényét kacagva érvényesítse. Vígjátékainak első sorozata az áltudományosságot, főszenységet, a hatalommal való visszaélést, s az aránytévesztő elfogultságot vizsgálta a humor, szatíra, játék változatos eszközeivel.

Parasztkomédiáival a magyar farce műfaját akarta megteremteni, a vásári komédiának a változatát, mely sok-sok játékkal, mulatsággal, különféle komikai eszközöket merészen hasznosítva válik az igazságtevés alkalmává.

Utolsó tragédiái az egyetemes emberi kérdéseket vizsgálva is megőrzik azt a bölcs, keserűségből, belátásból származó, iróniából és tragikumából teremtett összetett atmoszférát, melyet először tragédia felé hajló vígjátékaiban alkalmazott.

II.

Szépirodalmi munkássága mellett folytonos gyakorlati, közéleti cselekvése is példaértékű.

Pusztulás című esszéjével 1933-ban nemcsak a magyar esszének adott új irányt azáltal, hogy a nemzeti sorskérdések tárgyalására is alkalmassá tette azt, hanem megkerülhetetlenül emelte a nemzet tudatába az egyik legnagyobb magyar sorsproblémát, létszámbeli fogyatkozást, a pusztulást. Ez az esszé a népi írói mozgalom megszerveződésének is fontos ösztönzője volt.

A *Puszták népével* szinte egyszerre jelentette meg 1936-ban Petőfi-könyvét, melyben Ady szellemében úgy újította meg a Petőfi-hagyományt, hogy a maga költészete számára folytathatóvá tette a politikai indulat és az esztétikum társítását.

Részt vett a Márciusi Frontban, segítette a népfőiskolai mozgalmat.

Sokféle módon szervezte az igazi értékek érvényrejutását, megbecsülését a magyar kultúrában. Tanulmányt írt a Nyugatban Déry még kéziratban lévő regényéről, a *Befejezetlen mondat*ról. Szerkesztette Babits mellett a Nyugatot, de a népi írói tábornak is egyik vezető egyénisége volt. „Életművének egyik legnagyobb tette volt a *Magyar Csillag* szerkesztése, és nagy tette volt az a magyar irodalomnak is, mely hála e folyóiratnak, tisztán tudta megőrizni becsületét.”²⁶ A *Magyar Csillag*ban példát mutatott arra, hogyan kell nehéz időkben összefogni a nemzeti kultúra legjobb alkotóit egy szekértáborba. „Kezdetben a Nyugat címlapján volt Ady és Babits neve, most felettünk ragyog. Ez jellemzi a *Magyar Csillag* szellemiségét.”²⁷ Hasonló szellemben szerkesztette a *Választ* a második világháború után – amíg lehetett. A világháború idején, amikor

²⁶ Sőtér István: Búcsú. In: Illyés Gyula emlékkönyv. 503–504.

²⁷ Őszinte beszélgetés Illyés Gyulával a Magyar Csillagról. In: *Illyés Gyula emlékkönyv*. 119.

Franciaország és Magyarország egyaránt náci fennhatóság alá került, kiadta *A francia költészet kincsházát*. A háború után megvédte Szabó Lőrincet és Németh Lászlót a börtöntől és a zaklatástól. A forradalom leverése után nemzetközi fórumokhoz fordult a bebörtönzött íróársak kiszabadításáért. Szinte vég nélkül sorolhatnánk közösségi érvényű cselekedeteit.

„Illyés Gyula szerepe túlnő az irodalom határain, és politikai, nemzeti jelentőséget nyert”²⁸ – állapította meg róla Szabó Lőrinc még 1956-ban. Később ez a nemzeti jelentősége még jobban megnőtt, mert következetesen és nyilvánosan folytatta a nemzeti sorskérdések vizsgálatát olyan időben is, amikor ezek említését is nacionalizmusnak minősítette a politikai hatalom.

Illyést minden kortársánál mélyebben foglalkoztatta a magyarság mibenléte, történelmi és jelenkori helyzete. Arra a kérdésre, hogy ki a magyar, következetesen azt válaszolta, hogy az, aki azt vállalja. Minden műfajában „alapvető létkérdéseinket feszegeti, amelyek magyar mivoltunkból következnek”²⁹ Ezek a két világháború közötti időszakban elsősorban szociális jellegű gondok feltárásához vezették. A második világháború után pedig a nemzetellenes politika következményeivel, a magyarság nemzeti tudatának és nemzeti önismeretének a sérüléseivel, mindenekelőtt pedig a kisebbségi léthelyzetbe került magyarság kiszolgáltatottságának a tényeivel kellett szembenéznie.

Már 1945-ben érzékelte azt, hogy a nemzeti tudat körül nagy zavarok vannak. A két világháború közötti időben minden szociális problémát Trianonra hivatkozva tolt félre a kormányzat. Most viszont mintegy annak visszahatásaként vannak, akik szinte a jó modor elleni vétségnek vélnek minden nemzeti problémát, így azt a tényt is, hogy a magyar határokon túl változatlanul több millió magyar él. Ezt Illyés Gyula súlyos hibának minősíti: „A világ összefügg; nem tesz tehát jó szolgálatot más nemzetnek az, aki a maga nemzetét rosszul szolgálja. Valamennyi nemzet jogából ad fel az valamit, aki a maga nemzetének jogaiból csak egy szemernyit is föl ad.”³⁰

Uj tartalommal kell megtölteni a nemzet kiüresedett fogalmát – hangsúlyozza – hiszen a nemzet világszerte közösségi keret, a nemzet kifelé, más nemzetekhez való viszonyában „mindig egy”.³¹ Másik figyelmeztetése pedig a bűnösség tudatnak a szuggerrálása ellen szólt már ekkor. „Szembefordulunk azokkal, akik a maguk kisebbségi érzéseit be akarják oltani akár az itthoni, akár a kisebbségi sorsban maradt magyarságba! Így akarják talpra állítani ezt a népet? Állandó gánccsal? Csak a bűnök emlegetésével ott is, ahol érdemeinket is lehet emlegetni?” – kérdezi. Már ekkor meglátta azt a két súlyos hibát, a kisebbségi magyarságról való lemondást és a bűntudat beletáplálását a nemzetbe, amelyekkel később a kommunista diktatúra roncsolta a magyarság nemzeti tudatát és önismeretét. Minden alkalmat megragadott arra, hogy a magyar nemzeti kisebbségek sorsának tűrhetetlenségét a világ elé tárja. Magyarországon a cenzúra ezt jóideig lehetetlenné tette.

1963-ban egy párizsi lap interjút készített Illyéssel, akkor a riporter gyanútlan kérdésére, hogy mi ragadta meg leginkább Kelet és Nyugat országaiban, „a sovinizmus egy eléggé nyugtalanító maradványa”-t említette, majd néven is nevezte azt: „Romá-

²⁸ Szabó Lőrinc i.m. 211.

²⁹ Domokos Mátyás: Számadói gond. In: *I. Gy.: Az író hűsége*. Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Domokos Mátyás. TTKF-Kortárs Kiadó, Budapest, 2002. 6.

³⁰ Illyés Gyula: Forradalmi magyarság. uo. 105.

³¹ Uo. 106.

niában van egy provincia, Erdély, amely évszázadokon át a magyar civilizáció és irodalom valódi szülőföldje volt. Ebben a provinciában nemrég zárták be az egyetlen magyar egyetemet, ami egy több mint kétmillió lélekből álló kisebbségnek volt szánva.”³² Ezután pedig a kathárok sorsáról közel húsz év óta tervezett drámájáról beszélt. Mondatain itt is áttűnik az, hogy drámájának lelki motivációja a magyarság kiszolgáltatottsága. „Egy egész nép problémája, amelyet azért semmisítettek meg, mert eretnekeknek nyilvánítottak, mindig kísértett.”³³

Két évvel később Belgrádban tűnődött a felnőtteknek szánt történelmi leckén. „Nincs tanulságosabb, mint ha szomszédos nép fiai fölmondják egymásnak egykori történelmi leckéiket. Ezek az iskolai tananyagok szoktak lenni ugyanis a sovinizmus virustepei: ifjú elmékbe jutva, egy életen át pusztítanak. A logika számára természetes, hogy két versengő nép közt, ami itt diadal, ott szükségszerűen bukás. A fertőzet az, hogy a sovinizmus az ilyen góccokat nem vágja föl, nem tisztítja meg, sőt – gondos ápolással – szinte állandó gyulladásban tartja.”³⁴ Az ilyen keserű összegzésekhez erősen gyűlnek Illyés tapasztalatai. Meštrović szobra, a *Győztes* Bartók népe felé van fordítva Hunyadi és Dózsa hajdani bástyáján. Illyés szomorúan állapítja meg, hogy ez a hangos szobor így se nem európai, se nem művészi. Meg azt is, hogy Bartók minden szomszéd népet szolgált, s 1918 után még jobban, mint előtte. De viszonzást ő sem kapott sehol. Sok-sok élmény, tapasztalat növeszti Illyés keserűségét. Belgrádtól búcsúzva már elmondja régóta készülgető tanulmánytervének a gondolatmenetét. Nemzedékének balekségét akarja föltárni „ugyancsak a ténytisztázás szigorú – fertőtlenítő és előbbre vivő – módszerével”.³⁵ Ez a balekség pedig az, hogy fél évszázadon keresztül viszonzás nélkül próbálta szolgálni a szomszédainkkal való szellemi kapcsolatépítés ügyét.

1966 novemberében Sziklay Lászlóhoz írt tanulmány méretű levelében ennek a problémakörnek egész kis enciklopédiáját adta elő. A nacionalizmus Duna-völgyi fekélyeinek megszüntetéséhez sorolja az érveit. Történelmi visszatekintésében a magyarság bűneit sem hallgatja el, de tüzetesen kimutatja, hogy szomszédaink milyen mérhetetlenül eltúlozzák azokat. Aprólékos elemzéssel bizonyítja, hogy milyen képtelenség az ezeréves elnyomás vádját. Illyés szerint a magyarok egykori nemzetiség ellenes bűneit is föl kell tárni, sőt élére kell tenni annak a listának, amelyre a Duna völgyében azóta elkövetett bűnöket kell felsorolni, hiszen ezek az utóbbi vétkek nem kerültek be az európai tudatba. Kimutatja azt is, hogy a magyarságról miféle torzképek kaptak hitelt a nagyvilágban. Az Emil M. Cioran által festett torzkép képtelen motivációit is föltárja. Majd megállapítja, hogy szomszédainkkal nem sikerült higgadt eszmecserékben tisztázni múltunkat és jelenkori viszonyunkat, mert szomszédaink birtokon belül vannak, meg sem hallgatják érveinket. Régi bűnöket emlegetnek mai kisebbségellenes cselekedeteik okaként. Ennek abszurd jellegére mutat rá, amikor történelmi és jelenkori számvetésének a mérlegét vonja meg: „Hogy dolgozó milliók olyan hajdani vezetők vétkeiért feleljenek, akiktől ők is szenvedtek és akiknek megfélemletésében melleleg ők is részt vettek – ez nem csak marxista, hanem keresztény fölfogásnak is képtelenség. Mert ez faji álláspont.”³⁶ Illúziótlanul vonja le azt a következtetést is, hogy „szellemi és

³² Ha a költőnkön a sor. Beszélgetés a párizsi L'Express szerkesztőjével. Uo. 128.

³³ Uo. 129.

³⁴ Illyés Gyula: Széttéekintve a Kalimegdánról. Történelmi lecke felnőtteknek. Uo. 131.

³⁵ Uo. 139.

³⁶ Három levél. In: Illyés Gyula: *Az író hűsége*. 163.

irodalmi életünk nem is egy, hanem három – ha ugyan nem négy – nemzedékének egy vállalkozása szenvedett székértörést”.³⁷ Ez a nagy vállalkozás az a megbékélést hirdető magatartás volt, amelyet önzetlenül vállaltak, s amelyre viszonzást nem kaptak. A reménytelenség és kiszolgáltatottság érzése szólalt meg a *Fekete-fehér* (1968) kötet *Ady estéje* című versében. Ady szétszóródás-látomásának a megvalósulását tanúsítja ez a vers. A magyarság Ady látomásába zárva forog „Próbára próba. / A Rendelés e paranoid vásznán.”

Ez a gondolkör egyre jobban zaklatja Illyést. A következő évben, 1967-ben *Hajszálgyökök* című esszéjében a nemzeti érzés mibenlétét kutatja. Az anyanyelv különleges szerepére mutat rá. „A nyelv szelleme nem a vérség, nem a „fajiság” vonalán száll ránk. De akire – bármilyen úton – rászáll, azokat valóban determinálja, mélyebben, mint ahogy akár a bölcsélet feltételezné.”³⁸ A nemzeti érzés a magyar irodalomban mindenkor az összetartozást erősítette, sohasem volt kirekesztő jellegű. Illyés gondolkodásában a nemzeti közösségi tudat helyettesíthetetlen érték. Ennek ma legerősebb köteléke az anyanyelv. Így jut el újra a magyar anyanyelvet beszélők közösségének ahhoz a gondjához, hogy ennek a közösségnek egy harmada elemi emberi lehetőségeiben korlátozva van. Újra és újra szóvá teszi azt a képtelenséget, hogy a régi bűnök vádjával a mai nemzedékeket büntetik. Visszautasítja azt a közkeletűvé lett vádat is, hogy a magyarság volt Hitler utolsó csatlósa. „Csatlós legfeljebb Szálasi „kormány” lehetett volna; ha azt is, a nemzet legázolásával, nem éppen Hitler erőszaka hozta volna ránk bilincseknek.”³⁹ Az utolsó csatlós vádja történelmi ténynek sem igaz – folytatja Illyés – hiszen az országok olyan sorrendben szüntek meg csatlósok lenni, amilyen sorrendben a szovjet hadsereg felszabadította őket. „E sorrendben Pest messze nem az utolsó volt.”⁴⁰ A Hitler utolsó csatlósa minősítést a kommunista diktatúra adta a magyarságnak, hogy a bűnösség tudatával is megalázza. Ezt a minősítést azonban szomszédaink is átvették. Ezért kapcsolta össze Illyés a nemzeti öntudatot sértő bűnösség-vadásokat. Az igazság tisztázásával a nemzeti érzés kohézióját akarta erősíteni.

1970 májusában, a Herder-díj átvétele alkalmából írt *Szakvizsgán – nacionalizmusból* című „útijegyzetek”-nek nevezett esszéjében jó érzéssel állapította meg, hogy Bécsben nyilvánosan is elismerték azt, hogy bár sokszor írt az újabb kor nemzeti-nemzetiségi problémáiról, tolla torzítást soha nem követett el, „nem bicsaklott le sose az emberiség útjáról a nemzeti türelmetlenség, a nacionalizmus árkaiba, s ezért bizonyosra vehető, hogy ez már ezután is így lesz”.⁴¹ Tapasztalja, hogy a világ számtalan helyén a nemzeti kérdés előtérbe került. A nemzeti érzést – minden ellenkező vélekedés dacára – nagyon is korszerűnek tartja. Ezért is tisztázza a patriotizmus és a nacionalizmus sokszor összekuszált fogalmait. A tisztázás érdekében hozza elő újra a maga „nem mai keletű” különbségtevését a nacionalista és a nemzeti érzésűek között. „Nemzeti, aki jogot véd; nacionalista, aki jogot sért” – mondja ki az összegző aforizmat, majd árnyaltabban újra megismétli azt: „A nacionalista jogot sért (más népekét, önző előnyökért); a patrióta jogot véd (voltaképp nem is a maga népéét, hanem az Emberét, az Emberiségét).”⁴² Illyés ezúttal sem kíván több jogot a maga népének, mint másoknak. De az

³⁷ Uo. 165.

³⁸ Illyés Gyula: *Hajszálgyökök*. In: I. Gy.: *Az író hűsége*. 184.

³⁹ Uo. 201.

⁴⁰ Uo. 201.

⁴¹ Illyés Gyula: *Szakvizsgán – nacionalizmusból*. In: I. Gy.: *Az író hűsége*. 214–215.

⁴² Uo. 217.

általánosan megfogalmazott elv fényével is megvilágítja saját népének állapotát: „fél évszázad óta a magyar anyanyelv a legszélszórtaabb nyelve Európának, ha ugyan nem az egész világnak. Minden harmadik magyar neki idegen nyelvű környezetben él, már a pusztán tényről fogva műveltségileg, szellemileg hátrányban. Számuk nemzedékenként a szabadesés gyorsulásával apad.”⁴³

Minden újabb esszéje hozzáad ehhez a gondolatkörhöz egy-egy új árnyalatot. A *Költészet és nemzet* a patriotizmus tárgyának történeti változását rajzolja föl. Volt idők az történelemben, amikor a hazához való ragaszkodás független volt a nyelvtől. A mi történelmünkben a huszadik század új jelensége „az országtól függetlenül haza, a patria nélkül is élő patriotizmus”.⁴⁴

Elpuskázott tartomány című esszéjében, 1974-ben is arra figyelmeztet, hogy mennyi katasztrófát okozott a népek kínálkozó együttműködésének az elmaradása. Ezúttal az anyanyelvi türelmetlenség ellen emeli föl szavát. A nemzeti türelmetlenség ugyanis leginkább ebben nyilvánul meg. Újra számba veszi nemzedékek viszonzatlanul marad törekvéseit, újra egyértelműen kimondja, hogy az ő nemzedéke emiatt „sorozatos kudarc emlékével vonul le pályájáról”.⁴⁵

Írásaiban újra és újra más-más oldalról világítja meg a nemzet megtartó értékét az egyén életében, s azt is, hogy a nemzethez tartozást kötelességként kell felfogni. Aki tagja egy közösségnek, az nem működhet e közösség ellenében. „Közös magánérdeünk, hogy ez az egység kifelé, befelé minél erősebb legyen.”⁴⁶ Ezt a nemzeti felelősséget minden esetben a teljes nemzetre vonatkoztatja. „A magyar anyanyelvű nemzet alapja és kerete a magyar anyanyelvűség.”⁴⁷

Elsősorban Illyés Gyulának köszönhető az, hogy ezek a gondolatok ma már közismertek. Amikor ő megfogalmazta ezeket, szomszédainktól a sovinizmus, a magyar politikától pedig a nacionalizmus bélyegét kapta értük. Amikor *Válasz Herdernek és Adynak* című esszéjét román részről durva támadás érte, Magyarországon a nyilvánvaló rágalmozást, becsületsértést sem utasíthatta vissza. Az esszét is tartalmazó *Szellem és erőszak* című könyvét 1978-ban betiltották, Magyarországon csak tíz esztendővel később jelenhetett meg.

Válasz Herdernek és Adynak című esszéjében tévképzetek sorát cáfolva összegezte mindazt, amit a magyarság legfontosabb sorskérdéséről fontosnak tartott a nemzet tudatába vésni. A szembenézés bátorságát kérte számon a nemzeten Illyés. Az Ady centenáriumi ünnepségei azt mutatták meg számára, hogy a magyarság még mindig nem volt képes szembenézni Ady lírájának fő vonásával, a magyarság sorskérdéseivel szembeülő verseivel. A nemzeti önszemlélet torzulása az, hogy éppen a legmélyebb önismereti leckét nem vállalja a nemzet. Pedig Ady jóslatainál is súlyosabb, egyedül Mohács-hoz fogható veszteség érte a magyarságot. „A számokkal mérhető meggyengülésnél szinte katasztrófálisabb lett, ami a nemzeti tudatot érte. Szellemi összetartó erő – a közérzés kohéziója – nélkül nincs nemzet.”⁴⁸ A közérzés kohézióját pedig csak reális nemzeti önismeret alapozhatja meg. Ezért leplezi le Illyés Gyula azt a magatartást,

⁴³ Uo. 229.

⁴⁴ Illyés Gyula: *Költészet és nemzet*. In: I. Gy.: *Az író hűsége*. 200.

⁴⁵ Illyés Gyula: *Elpuskázott tartomány*. In: I. Gy.: *Az író hűsége*. 240.

⁴⁶ Illyés Gyula: *Mire jó egy nemzet, vagy: egy évszázad tanácsai*. In: I. Gy.: *Az író hűsége* 247.

⁴⁷ Uo. 250.

⁴⁸ Illyés Gyula: *Válasz Herdernek és Adynak*. In: I. Gy.: *Az író hűsége*. 268.

amelyik önáltatásokhoz menekül a tények elől. Ezért is néz szembe a tárgyilagosság drámaiságával a magyarság sorsának huszadik századi szétszórásával, melyet nemzetközi felelőtlenség súlyosbít. „A nemzeti kisebbségek jogait semmiféle nemzetközi megállapodás nem védi.”⁴⁹ Európa legnagyobb nemzeti kisebbségének gyermekei nem ismerhetik meg saját történelmüket, már tankönyveikben azt tanulják ősikről, hogy azok barbár betolakodók voltak. A kisebbségek teljes kiszolgáltatottságuk miatt rohamosan felmorzsolódnak. Eltűnnek. Abszurd esetek sorát idézi fel Illyés a kisebbségi nyelvi és kulturális kiszolgáltatottság érzékeltetésére. Elemi emberi jogok sérülnek itt – vonja le a mérleget a tények sokaságából.

Illyés Gyula az emberi jogok érvényesítését a közösségi megmaradás elemi feltételének tartja. Véleménye szerint csak az a közösség marad fenn, amelyik védelmet nyújt tagjainak, biztosítja azok emberi jogait. Illúziótlanságra tanító tapasztalatai ellenére azzal a biztatással zárja esszéjét, hogy a múlt szigorú vizsgálata, a félreértések tisztázása segít tényekkel eloszlatni az egykori jóslatok borúlátását.

„Illyés ezzel a nemzeti irodalmunk legerőteljesebb hagyományához kapcsolódó írásával akkor, 1977-ben, közgondolkodásunkban ugyanúgy új távlatokat nyitott, mint annak idején megrázó baranyai naplójegyzetével vagy magával a *Puszták népével*. Az ötágú síp jelképeréjű gondolatát egyszerűen átírta a történelem és az emberi jogok közérthető nyelvére”⁵⁰ – írta Csoóri Sándor. Sütő András pedig azzal összegezte Illyés Gyula nemzeti sorssal foglalkozó munkásságát, hogy elődeinél tárgyilagosan – „a történelem újabb tapasztalataival sújtottan”⁵¹ gondolta végig a magyarság helyzetét, „amit sorsproblematikában nagy elődei külön-külön felgörgettek népünk tudatába, annak összegzésére Ady után egyedül ő vállalkozott”.⁵²

Illyés Gyula életműve a magyar nemzeti önismeret nélkülözhetetlen fejezete. Mégis sokféle gáncs érte őt életében is, halála után is. Könnyűkező támadóinak, gyalázóinak Nagy Gáspár húsz esztendővel ezelőtt írt versének szavait ajánlom figyelmükbe:

*És ha valamit hiányolnak
a hirtelen-erősek
az olykor-bátrak?!...
majd figyelem őket
mikor az idő átrak vállukra is
– szívük fölé – száztonnákat!*⁵³

Illyés Gyula minden körülmények között az életérdekű érveket kutatta, az emberi minőséget óvta. A józanságot tartotta hősi állapotnak. S legnagyobb bátorságnak a reményt. Nemzeti hűségére, európai nyitottságára és számadói bölcsességére a XXI. században is nagy szükségünk van.

(Elhangzott a Tokaji Írótáborban 2002. augusztus 14-én.)

⁴⁹ Uo. 273.

⁵⁰ Csoóri Sándor: A csempészárú. In: Nem menekülhetsz. *In memoriam Illyés Gyula*. 332.

⁵¹ Sütő András: Sorsunk és a költő. In: S. A.: *Omló egek alatt*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1990. 231.

⁵² Uo. 236.

⁵³ Nagy Gáspár: Három megjegyzés: egy válasz. Kodály és Illyés ünnepére – 1982. In: N. G.: *Szabadrabok*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 2000. 255.